

A Nagy Melegítő gyermekei

Körülírások és körülíró metaforák az „ősi” nyelvhasználat érzékeltetésére három magyar ifjúsági regényben

1. A nyelv eredete egyaránt alapkérdése az antropológiának, a nyelv-filozófiának és a nyelvészetnek. A Biblia a bábéli nyelvzavar történetével (Mózes 1, 11, 1–9) magyarázza az emberi nyelvek sokféleségét. Később Arisztotelész és Descartes is foglalkozik a kérdéssel. A 18. század filozófusai több önálló művet szentelnek a nyelv eredetének (Vico, Condillac, Rousseau, Herder). A 19. században újabb és újabb hipotézisek születnek, elsősorban német nyelvterületen (Grimm 1851, Steinthal 1851, Geiger 1869, Noiré 1877). A fő vitakérdés (egyéb-ként azóta is) a mono-, illetve poligenezis kérdése, tehát hogy volt-e egy bizonyos ősn nyelv, amelyből az összes későbbi nyelv származott, vagy az emberi nyelvek egymástól függetlenül jöttek létre.

A pozitivista módszertanon alapuló nyelvészet a nyelv eredetének kérdésével nem tudott mit kezdeni, mivel nem álltak rendelkezésére konkrét adatok, nyelvi tények, amelyekből következtetéseit levonhatta volna. A kérdés tárgyalását ennél fogva tudománytalan spekulációnak minősítette. Jellemző példája ennek az elzárkózó magatartásnak, hogy 1865-ben a Párizsi Nyelvészeti Társaság (Société de linguistique de Paris) úgy rendelkezett, hogy semmiféle előadást vagy publikációt nem fogad el, amely a nyelv eredetének kérdésével foglalkozik (L'origine des langues). Ez a felfogás a nyelvtudomány meghatározó irányzataiban és iskoláiban körülbelül száz évig így is maradt.

A nyelv eredetének vizsgálata ennek következtében a művészetek, főleg a szépirodalom területére tolódott át. Az őskorban játszódó regények – inkább a szerzők fantáziájára, mint nyelvészeti ismereteire támaszkodva – az életmód, a vallás stb. ábrázolása mellett megalkották az ősember nyelvét is. Néhány példa a 20. században magyarul megjelent ilyen szépirodalmi művekre: Abonyi Árpád: *Ősemberek*. Fantasztikus regény. Grill Károly, Budapest, 1908; Ewald Károly [= Ewald, Alexander Charles]: *A kétlábú*. Az ősember regénye. Darwin, Budapest, 1914; Jack London: *Ádám előtt*. Népszava, Budapest, 1918; Biró Lajos: *A szerelem születése*. Pantheon, Budapest, 1928. Napjaink tudományos-fantasztikus irodalmából megemlíthetjük Lőrincz L. László *A nagy mézszárlás* című regényét (Gesta, Budapest, 2005), amely a Neander-völgyi ősemberek eltűnésére igyekszik magyarázatot adni.

Filmen is megjelent az „előnyelv”, az ősember nyelv előtti, de idővel nyelvivé fejlődő kommunikációja: a *La guerre du feu (Quest for Fire)* című kanadai–francia–amerikai filmben (1981, rendezte Jean-Jacques Annaud) a szereplők érzelmi hangkitörések (interjekciók) formájában kommunikálnak egy-

mással, de megjelennek a történetmesélés elemi formái is a gesztusnyelv révén. Az elképzelt előnyelvet Anthony Burgess író és nyelvész alkotta meg, a testnyelvi kommunikáció rekonstruálásában Desmond Morris antropológus működött közre (Balázs 2014: 13).

2. Ebben a cikkben néhány példát fogok bemutatni arra, hogyan alkalmazza három magyar ifjúsági regény szerzője a körülírást és a körülíró metaforát az „ősi” nyelvhasználat sajátosságainak érzékeltetésére. A hozzájuk fűzött kommentárrokban igyekszem megmaradni a stilisztikai elemzés körén belül, nem vonok le belőlük nyelvelméleti és antropológiai következtetéseket. Egyfelől azért, mert az itt tárgyalt nyelvi anyag az írói fantázia szülötte, másfelől pedig az én kompetenciám sem terjed túl a stilisztika körén.

A példák nagy részét Szentiványi Jenő *A kőbaltás ember* című regényéből (1937) veszem. Az író egyetemista korában részt vett a Szeleta-barlangi ősemberleletek feldolgozásában. Művében egyetlen ősembercsoport történetébe sűrítve mutatja be több ezer év fejlődését a kőbaltától az íjig, illetőleg az előnyelvtől a mai értelemben vett emberi nyelvig.

Néhány példát merítettem két másik ifjúsági regényből is. Az egyik Szász Imre *Basa* című állatregénye (1956), amely egy kuvasz kutyának és kölykeinek történetét meséli el, a másik Fekete István nagy sikerű műve, a *Tüskevár* (1957), két városi fiú kis-balaton nyaralásáról és a lápvilágban átélt kalandjairól. Ez a két regény azért látszott alkalmasnak az „ősi” nyelvhasználat szépirodalmi megjelenítésének tanulmányozására, mert természeti környezetben játszódik: az előbbinek állatok a szereplői, s az utóbbinak is voltaképpen a természet a főszereplője.

A példák forrását rövidítve adom meg, a következőképpen: K = Szentiványi Jenő: *A kőbaltás ember*. Regény. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1962; B = Szász Imre: *Basa*. Egy kutyacsalád története. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1956; T = Fekete István: *Tüskevár*. Regény. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1964.

3. Az „ősi” nyelvhasználat érzékeltetésére szolgáló körülírások és körülíró metaforák tartalmilag, a velük kifejezett tartalom szempontjából három csoportra oszthatók: **tárgyakat**, **természeti jelenségeket** és **állatokat** kifejező megjelölésekre. Vannak persze olyan példák is, amelyek a fenti három csoport egyikébe sem sorolhatók be, ezek azonban olyan elenyésző számúak, hogy ebben a vázlatos áttekintésben bizvást figyelmen kívül hagyhatók.

A **tárgyakat** a regények szereplői vagy – ritkábban – az elbeszélő körülírással fejezik ki. Mintha a tárgyak, a dolgok elnevezése előtti állapotot kívánnák érzékeltetni. „Mikor keresünk *lyukat a hegyben?*” – kérdezi az egyik ősember a horda varázslójától (K 126). Három sorral lejjebb a varázsló már nevének nevezi az előbb még csak körülírt fogalmat: „*Barlangot?*... Majd... később!” (uo.). Mintha közben megszületett volna a szó, a név, amely a tárgyat pontosan nevének nevezi.

A törzs életében nagy változásokat okozó új találmányt, az újat először szintén nem nevezik nevének, hanem körülírással utalnak rá: „Énekelünk majd rólad

minden este [...], hogy senkinek se essék ki az emlékezetéből, ki készítette a vadak pusztítóját!” (K 240). Nincs még nevük az íjhoz tartozó nyílveszőknek sem, hanem korábbi fegyverükhöz, a dárdához viszonyító körülírással fejezik ki őket: „Százszámra gyártotta a *dárdafiókákat*, könnyút, nehezét, rövidet, hosszút, vékonyt, vastagot” (K 231); „És akkor két *madárszárnyú dárdát* dobott fegyverével a Dörmögőre” (K 237); „Ge-Og rákapta az íjat [ti. a rókára], és már suhant is a *kőhegyű vessző*” (K 232). Olyan lehetett ez, mint amikor sok tízezer évvel később az űrhajózást a hajózás analógiájára nevezték el. Az íj úgy dobja a „dárdácskákat” az elejtendő vadra, mint korábban a vadász tette a dárdájával. A nyílveszőt *madárszárnyú dárdának* nevezni már átmenet a körülíró metafora felé: a nyíl olyan dárda, amelynek madárszárnya (tolla) van.

Néhány esetben szinte tanúi lehetünk az újonnan megismert fogalmat megnevező szó születésének: „*Só!* – hangsúlyozta erősen a kifejezést. – Mondtam, hogy *kő, amit meg lehet enni*” (K 188). A szereplő kimondja az új szót, a nevet, majd körülírással értelmezi társai számára. A körülírásnak ez a fajtája a teljes metafora lazább fajtájára emlékeztet.

A körülírások másik csoportja valamilyen **természeti jelenséget** érzékeltet. Olyan dolgok ezek, amelyek újdonságok a törzs tagjai számára, ezért még nincs nevük: „Majd ha az égből *fehér víz* hull a földre, akkor a hegy gyomrába bújunk” (K 125); „Kint éppen ekkor puffanó robaj hangzott. [...] – *Fehér víz* gurult le a hegyről” (K 218); „akkor jött a *guruló fehér víz*, és sötét lett minden” (K 220); „El... eltemette őket... mind... a *szaladó hó*” (K 218). A *fehér víz* nyilván a hó, a *guruló fehér víz* pedig a lavina. Ez utóbbit az egyik szereplő *szaladó hónak* is nevezi, mintha közben megismerte, megtanulta volna a *hó* szót.

A nyelv fokozatos gazdagodásának folyamatát jelzi a körülírásnak az a teljesebb válfaja, amelyben a narrátor már a szót, a szereplő még a körülírást alkalmazza: „kiszaladt a lába alól a *jég*, [...] – Kétfelé megy a láb, és a *kemény víz* megüt!” (K 207). Az elbeszélő már ismeri a *jég* szót, a szereplő a jég fogalmát még körülírással fejezi ki. A két azonos referenciájú kifejezés a teljes metafora lazább fajtájára emlékeztető szerkezetet hoz létre.

A körülírás és a néven nevezés más esetben szoros szintaktikai kapcsolatot alkot egymással: „ott messze-messze, azon a vidéken, ahol a *Nagy Melegítő* – a *Nap* – reggel kidugja a fejét, és ahonnan apáink ideszármaztak...” (K 12). A *Nagy Melegítő* körülírás és a *Nap* megnevezés között azonosító értelmezői viszony van. Nem egyértelmű, hogy a *Nap* szó kimondása az elbeszélő metanyelvi kommentárja-e, vagy maga a szereplő értelmezi vele a körülírást. Az utóbbi esetben a teljes körülírást (illetőleg teljes antonomáziát, minthogy a körülírás tulajdonnevet helyettesít) úgy foghatjuk fel, hogy az öreg varázsló egy új szóra tanítja a többieket.

Más példákban az égitest nevét nem körülírás, hanem körülíró metafora helyettesíti (a kettő között az a különbség, hogy a körülíró metafora átvitt értelmű elemet is tartalmaz; vö. Kemény 2002: 109–12). Például a Holdról ezt mondja az emberevő törzs egyik tagja: „A *Nap hidegképű testvére* elveszi az erőt, de ha

világos lesz, beverjük koponyájukat, és mind meghalnak” (K 145). *A Nap hidegképű testvére* kifejezés nem valamiféle költői eszköz – a kannibáloktól bizonyára távol áll az ilyesmi –, hanem annak jelzése, hogy ez a primitívebb törzs még nem ismeri a *Hold* nevet, ezért rá van szorulva a körülíró szóképek alkalmazására. Szolzszenyicintől tudhatjuk, hogy az orosz népnyelvben is előfordul hasonló körülíró metafora a Holdra, a *farkasnapocska* (napocska, de a farkasoké, amely nem nappal, hanem éjjel süt): „Tán nem ismeritek még a szibériai fagyot? Gyertek csak melegedni a *farkasnapocska* alá! [...] »*Farkasnapocska*« – Suhov vidékén egyesek így hívják tréfásan a holdat” (Szolzszenyicin 1989: 156). A szereplő használta körülíró metaforát a narrátor néhány sorral később metanyelvi kommentárral értelmezi. Így alakul ki a teljes körülíró metafora lazább változata.

Egyéb természeti jelenségeket is kifejezhet az elbeszélő körülíró metaforával: „az istennyila mintha végigrepesztette volna az égi óceán fenekét: locsogva dőlt a földre az eső” (T 167). Az *égi óceán* minden bizonnyal az égboltnak, a mennyboltnak a nyelvi képe: óceán, de olyan, amely nem alul van, hanem felül, az égben. De ennek az óceánnak is van *feneke*, mint az igazinak. Más példákban a körülíró metaforával kifejezett természeti jelenségnek a neve is meg van jelölve, és a két tényező (a képi és a tárgyi elem) szintagmatikus kapcsolatba kerül egymással: „a máskor feketén ásító barlangszájából vörös fény verődött ki. Minden állat réme, a *Piros Virág – a tűz* – nyiladozott ott, természetével ellenkező, helyben tétovázó lobogással” (K 170). A néven nevezés (*tűz*) azonosító értelmezőként csatlakozik a körülíró metaforához (*Piros Virág*). A „természetével ellenkező, helyben tétovázó lobogással” kiegészítés finoman utal arra, hogy a tüzet az állatok addig csak tűzvészként, vágató, pusztító erőként ismerték, nem pedig a barlang szája előtt egy helyben lobogó tábortűzként.

A teljes körülíró metafora lazább változatában a kifejezendő elem valahol az előzményben található: „A *szél* most már teljesen elállt, mintha az eső szétverte volna a *légi hullámokat*” (T 170). Máskor a körülíró metafora állítmánya fedi fel az azzal kifejezett természeti jelenség nevét: „A sötétség aztán megritkult, de a csend még maradt, csak a fákról *csepegték a köd kövér gyermekei*, vagy leszaladtak a nádszálak derekán, s eltűntek a mocsár fekete vizében” (T 315). A *csepeg* ige használata hozzásegíti az olvasót, hogy a *köd kövér gyermekei* körülíró metaforát ’vízcseppek’-nek értelmezze. A bekezdés első mondatában szintén van olyan állítmány, amely előre jelzi a később következő körülíró metafora értelmét: „A köd *szemergett* egész éjjel” (uo.).

Példáim harmadik csoportjában a körülírás vagy a körülíró metafora **állatot** jelöl. Ezekből van a legtöbb, megfelelően annak a jelenségnek, amelyet az állatok – akár mint zsákmányállatok, akár mint életüket fenyegető ragadozók – az ősemberek világában betöltöttek. A körülíró metafora megértését a szűkebb vagy tágabb szövegelőzményben jelen levő néven nevezés segíti. „Ááááá – ámuldozott ujjongva – a *Mozgó Hegy* meg a családja!” (K 120). Az előzményben ezt olvashattuk: „meglátta a messze lapályon ügető *mamutokat*” (uo.). „A *Sörényes Úr!* – vacogta. – Készítsétek a lándzsákat!...” (K 172). Az előző bekezdésekből már értesülhettünk arról, hogy hőseink barlangi oroszlánal akadtak össze: „Mögötte

[...] puhán puffant le a tüztől elkáprázott s rövidet ugró *barlangi oroszlán*” (uo.); „a megperzselt *oroszlán* már a völgyben nyargalva üvöltött” (uo.); „a Ki-Bára támadó *oroszlán* első ízben eresztette ki hangját” (uo.). Figyeljük meg, hogy az *oroszlán* szót csak az elbeszélő használja, a szereplő a *Sörényes Úr* körülírással él, vagy azért, mert babonás félelemből kerüli a fenevad néven nevezését, vagy azért, mert ez a szó számára még nem is létezik. Máskor viszont az elbeszélő utólagos kommentárjából derül ki, milyen állatról van szó: „A *Nagyfogú Úr!* – hökkentek vissza, s önkéntelenül körülpillantottak. A *tigrisnek* még az említése is elég volt ahhoz, hogy félelmet keltsen bennük” (K 51).

Számos esetben a narrátor is használ körülíró metaforát állatnév helyett, de a kontextusból ekkor is kiviláglik, milyen állatról beszél: „egy fűcsomón vadkacsa fészkelte nyugodtan. Erre a szárnyasra leshetett az *erdők tolvaja* [’a róka’]” (K 39); „a *rengetegek zsarnoka* [’a medve’] eldőlt anélkül, hogy megsebzőjéhez közel jutott volna” (K 236); „Sokáig ült a parton éhesen, nézett felfelé a *kavargó légi népre* [’a kárókatonákra’]” (B 71); „a *kis tollas porkoláb* [’a nádi poszáta’] éberségét semmiféle mozdulatlansággal nem lehetett megvesztegetni” (B 55); „Hiába tette magát Úszó halottnak, a *nádas önkéntes őrszeme* [’ua.’] csak fújta a magáét” (B. 55). Akadnak olyan példák, amelyekben a körülíró metaforához közvetlenül – értelmezőként – kapcsolódik a vele kifejezett tárgyi elem: „ebben az évben nem fogan már virág, és nem terem semmi a nyár áldott méhében. Ami jön, az már az *ős gyermeke vagy vendége, akár virág, akár madár, akár ember*” (T 315). Ennek fordítottja, amikor a tárgyi elem megelőzi a képit, de a kettő közt ekkor is közvetlen szintagmatikus kapcsolat van: „Három nagy lekopasztott fáján [ti. a szigetnek] fészkeltek a *kárókatonák, a halászat fekete mesterei*” (B 70). Ezért mind a két képfajta a teljes körülíró metafora ún. normálformájának tekinthető.

A lazább válfajban a tárgyi elemre való utalás valahol a szövegelőzményben található: „Előző napi cserkészésük során *hiúznyomokra* akadtak, szerették volna felhajtani ezt az *erdőbetyárt*” (K 80); „A kölykök rémült sóvárgással ugráltak körül a *kis kontyos madarat* [= ’a kontyos récét’], az meg csak ült reménytelenül, *érező fekete rög a fehér havon*” (B 49). Az az anaforikus mutató névmás a *kis kontyos madár*ra, a kép azonosítottjára utal vissza, s ehhez csatlakozik a metaforikus kép: *érező fekete rög a fehér havon*.

Az állatnevet helyettesítő körülírás elég gyakran rövidített alakban jelenik meg. Ez a rövidítés a jelzett szó elhagyásában nyilvánul meg, ennél fogva jelentés-tani tapadásnak is tekinthető: „Az *Apró Rontók* akkorák csak, mint a hüvelykujjam; a föld belsejében lagnak, és nekik szolgálnak a *Barlangi Dörmögők* meg a farkasok” (K 138); „A *Nagy Dörmögő!* – szolt félelemmel vegyes elragadtatással” (K 124); „A *nagy Dörmögő* megesz bennünket!” (K 234); „A *Dörmögő* rögtön észrevette” (uo.); „Mialatt a *Dörmögő* kilehelte páráját, [a vadász] magasra emelte feje fölé az íjat” (K 236). A *Dörmögő* a *dörmögő állat*, azaz a medve rövidített és megszemélyesített alakja. Az *Apró Rontók* az *apró rontó lények, szellemek, manók* megjelölés helyett áll.

Ennek a képfajtának is megvan a teljes változata, akár szoros (szintagmatikus), akár lazább (kontextuális) formában: „De meghallja a Nagy Dörmögő, a medve, és az szereti a vért...” (K 61); „Két egymásba kapaszkodó fészekfosztogató verekedett fent a kékségben” (K 231; az előzményben az egyik szereplő „[g]ondolatait átható vércsevijjogás zavarta össze”); „A nyilvánsszó teljesen átverte a vörösbundás horpaszát” (K 233; egy oldallal előbb „A fák alatt sunyi vörösbundás róka surrant”).

Az állatneveknek körülírással, körülíró metaforával vagy tapadásos megjelöléssel való helyettesítése feltehetőleg összefügg a totem és a tabu jelenségével is. A totem a törzs ősenek tekintett állat, amelynek megnevezését tabu, szakrális tilalom sújtja. Több állatnevünk kialakulása hasonló okokra vezethető vissza, pl. *farkas* (← *farkas állat*), *medve* a szláv *medvegy*-ből, amelynek jelentése ’mézevő állat’. Amikor az ősember a barlangi medvét (*Nagy*) *Dörmögő*-nek, a sörényes oroszánt *Sörényes Úr*-nak, a kardfogú tigrist *Nagyfogú Úr*-nak nevezi, nem csupán rettegését és tiszteletét fejezi ki, hanem a tabu megsabta tilalomnak is eleget tesz. „Az, hogy az állat nevét körülírás helyettesíti, a névhez tapadó veszélyes erővel magyarázható, amely a név kiejtése nyomán felszabadulhat, a (totem)állat szellemét az emberre haragíthatja” (Balázs–Takács 2009: 204). Az igazi név kimondásától való félelem miatt az ősemberek és a természeti népek a tabusított szó helyett valamilyen nyelvi képet vagy körülírást alkalmaznak. (A totem és a tabu kérdéséről vö. még: Freud 1913; Lévi-Strauss 1962; a *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. kötetének *tabu* szócikke).

4. „Az ideális értelmezőnek mindig olyan szemszögből kellene rápillantania a metaforára, mintha először értené meg” – idézi Albert Henrytól Umberto Eco új nagyszabású művének a metaforáról szóló fejezetében (Eco 2013: 221). Az „ősi” nyelvhasználat és ennek mai szépirodalmi leképezése is úgy tekint a valóságra, mintha azt első ízben pillantaná meg. A mamut mint *mozgó hegy*, a tűz mint *piros virág* annak a spontán kreativitásnak a megnyilvánulásai, amely az értelem ébredésének tavaszán az emberi nyelvet – és ezáltal magát az embert – létrehozta. Ezt a friss szemmel való nézést próbálta meg érzékelteni annak a három magyar ifjúsági regénynek a szerzője is, amelyből példáimat merítettem.

5. A 20. század második felére némiképp megváltozott a nyelv eredetére irányuló kutatások tudományos megítélése is. A kognitív tudományok fellendülése (nyelvészet, neurológia, pszichológia, biológia és ezek különféle kombinációi) olyan megközelítéseket tett lehetővé, amelyek a Párizsi Nyelvész-társaság által kimondott anatómia idején még elképzelhetetlenek voltak. Bizonyos mértékig hozzájárulhatott a probléma iránti érdeklődés megélnküléséhez a generatív nyelvelmélet (innata-hipotézis stb.) térhódítása is. A Collegium Budapest által kiadott *Origins of Language* című kötetben hét nemzetközi rangú kutató (az élettudományok és a társadalomtudományok területéről vegyesen) foglalkozik a nyelv keletkezésének kérdésével (Trabant szerk. 1996; ismertette Kemény 1998). Ez azt mutatja, hogy a témával szembeni idegenkedés megszűnőben van.

Thomas A. Sebeok szerint a nyelv eredetén töprengeni „fura dolog” (*fun*), mert végső soron eredménytelen, mégsem értelmetlen. Ennek oka, hogy minden

eszmecsere, amely a nyelv eredetéről szól, egyszersmind a nyelv lényegéről is szól (vö. Trabant 1996: 7). A nyelv pedig ember mivoltunk lényegével azonos: a nyelv mi magunk vagyunk (Henri Meschonnic-tól idézi Trabant 1996: 5). Ilyen értelemben mi magunk vagyunk az itt tárgyalt három regény ősember és állat szereplői is.

Források

- T = Fekete István: *Tüskevár. Regény*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1964.
 B = Szász Imre: *Basa. Egy kutyacsalád története*. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1956.
 K = Szentiványi Jenő: *A kőbaltás ember. Regény*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1962.
 Szolzsenyicin, Alekszandr: *Ivan Gyenyiszovics egy napja*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Szakirodalom

- Balázs Géza 2014. Nyelvészfilmek. *ÉA* 5: 13.
 Balázs Géza – Takács Szilvia 2009. *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Pauz-Westermann – Inter – PRAE.HU, Celldömölk–Budapest.
 Eco, Umberto 2013. *Az értelmezés határai*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
 Freud, Sigmund 1913. *Totem und Tabu*. Hugo Heller & Cie, Leipzig–Wien.
 Geiger, Lazarus 1869. *Der Ursprung der Sprache*. Cotta, Stuttgart.
 Grimm, Jacob 1851. *Über den Ursprung der Sprache*. Dümmler, Berlin.
 Kemény Gábor 1998. Origins of language. Ed. by Jürgen Trabant. *Magyar Tudomány* 1: 106–9.
 Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 Lévi-Strauss, Claude 1962. *Le totémisme aujourd'hui*. PUF, Paris.
 L'origine des langues: www.axl.cefan.ulaval.ca/monde/origine-langues.htm [2015. 03.18.]
Magyar Néprajzi Lexikon 5.: mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-287.html [2015. 03. 15.].
 Noiré, Ludwig 1877. *Der Ursprung der Sprache*. Mainz.
 Steinthal, Heymann 1851. *Der Ursprung der Sprache im Zusammenhang mit den Letzten Fragen Alles Wissens*. Berlin (4. bőv. kiadása: 1888).
 Trabant, Jürgen 1996. Introduction to a most unlikely dialogue about an impossible question. In Trabant szerk. 1–7.
 Trabant, Jürgen szerk. 1996. *Origins of language*. Collegium Budapest, Budapest, 219.